

URBANISMUS KONCE 19. STOLETÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH
SE ZVLÁŠTNÍM ZŘETELEM K ČINNOSTI CAMILLA SITTEHO

Pavel Zatloukal

V druhé polovině 19. století se v důsledku průmyslových revolucí a populační exploze nebývalou měrou zintenzívil urbanizační proces, který přetvářel původní sídelní útvary historických měst a jejich okolí v nový typ městských aglomerací. Růst měst, který byl především způsoben soustředováním nově vznikajících průmyslových, dopravních, administrativních, reprezentačních a kulturních zařízení a podmíněn přílivem venkovského obyvatelstva, byl překotný a rozvíjel se v největší míře živelně.

Na tyto tendence jen těžkopádně reagovala architektura v klasickém akademickém pojetí, v jejímž rámci jen pozvolna vznikala a vyčleňoval se samostatný obor, urbanismus. Druhá polovina 19. století dlouho vkládá vytváření podoby svých nových čtvrtí do rukou městských technických úředníků. Nové části, pokud nevyrůstaly zcela živelně, byly koncipovány v duchu degenerujících klasicistních tradic diagonálních systémů ulic, akcentovaných v hvězdicových náměstích, jejichž inspirovaným příkladem byly úpravy uliční sítě Paříže v 50. a 60. letech. Jinou formou byla mechanická aplikace mřížového systému, která byla doplňována a zkrášlována opět diagonálami nebo radiálními třídami. Jedním z hlavních přínosů urbanismu 19. století dějinám stavby měst je budování okružních tříd na místě rušených hradeb, příkopů a hradebních předpolí, které vedle komunikační funkce postupně přebíraly i roli hlavních reprezentačních prostorů města a kolem nichž se soustřeďovaly novostavby veřejných budov. Střední Evropu nejvýrazněji inspirovala vídeňská Ringstrasse, budovaná od 60. do 80. let jako klasické dílo vídeňské architektury 19. století a zároveň symbol celé epochy. /1/

Prudký rozmach měst v 19. století a přeměny historických jader v novodobá centra vyvolaly nebývalý urbanistický tlak na tyto čtvrtě. Souvisel s komunikačními, sociálními a zdravotními obtížemi, které se zde začaly koncentrovat a přiváděly městská zastupitelstva k asanačním řešením nebo alespoň dílčím regulacím. Na jedné straně byly staré čtvrtě v příhodné poloze představovány na obchodní a společenská centra, na druhé straně části, kde se vyhrotily sociální a hygienické obtíže, byly zcela asanovány. /2/

Koncem 80. a zvláště počátkem 90. let vznikl a rychle se šířil kritický postoj k dosavadnímu schematickému a utilitaristickému plánování nových částí měst a ničení historických jader. Z těchto vzápětí formulovaných postojů se začínaly rodit vyhraněně dobově polemické urbanistické názory, jejichž jádro přechází i do stavby měst 20. století. Snaha nalézt východisko z krize a adekvátně reagovat na dobové požadavky se zkoncentrovala do několika proudů.

Programové hledání rovnováhy mezi funkčností města a uměleckými aspekty jeho výstavby bylo příznačným rysem návrhu Otto Wagnera a Josefa Stübbena ze soutěže na regulační plán Vídně v roce 1893. Ebenezer Howard v knize Zahradní města budoucnosti /1898/ kultivoval pojetí nové výstavby, ale rezignoval na jádro problematiky související s daností velkoměsta. /3/ Koncepce "krásného města" Daniela Burnhama, která vyústila v návrhu úprav pobřeží jezera Michiganu při světové výstavě v Chicagu, se stala zřetelným ztělesněním imperiální fáze vývoje společnosti přelomu století. /4/

Vlastně první v pořadí mělo být uvedeno vystoupení rakouského architekta a urbanisty Camilla Sitteho, který roku 1889 vydal knihu *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, v níž publikoval své urbanistické a estetické názory. /5/ Na konkrétních příkladech antických, gotických a renesančních měst analyzoval příčiny jejich stručně řečeno harmonické obyvatelnosti, a naopak na soudobě užívaných způsobech plánování a stavby měst demonstroval jejich nevhodnost, kterou lapidárně vyjádřil větou: Když se používá geometrického pravidla, umění mlčí. Sitte vedle služebné funkce města znovuobjevil i funkčnost estetickou a zdůvodnil, jak obě složky spolu souvisejí. Cestu z všeobecné tvůrčí krize viděl v poučení na kompozičních příkladech starých měst /zde stojí plně v intencích své historizující orientace/, doplněným novodobým rozborem funkcí a předpokladů uvažovaného území. Nabádá k poučení z historie, ale při plném vědomí toho, kam prozatím tyto otázky v interpretaci historismu dospěly. Klade důraz nejen na umělecký cit, ale koriguje jej - v dnešní terminologii - aplikací závěrů téměř sociologických metod. Z nich vytyčuje zejména stanovení potřeb dopravy, přírůstku obyvatel do budoucnosti, potřeby veřejných budov, určení optimálního způsobu zástavby, zřetelné vyjádření hospodářských podmínek místa apod. Sitte tedy kladl důraz na všestranný historický, statistický i uměleckohistorický průzkum města, završený ve vlastní projekční práci vyspě-

lým výtvarným citem. Touto syntézou měl vzniknout komplexní útvar, jakýsi "Gesamtkunstwerk" v architektuře. Hlavními autorovými zásadami, konkretizovanými později i v praxi, bylo respektování přirozené nepravidelnosti a členitosti terénu a vodních toků i organicky rostlých komunikací, stanovení hlavních dopravních tepen, vybudování sítě parků a vedle toho i věnování pozornosti vnitroblokům. Dále z hlediska zeleně soustředování veřejných budov na jednom nebo několika náměstích a určení jejich umístění na základě soutěží, optické uzavření veřejných prostorů, zvláště náměstí /tzv. turbinová náměstí/, a jejich obohacení sochařskými díly apod.

Svůj kritický postoj k současné tvorbě dokumentoval Camillo Sitte zvláště na rozboru vídeňské Ringstrasse, symbolu dožívající epochy. /6/ Kritizoval absolutní převahu reprezentativnosti jako výrazu imperiální moci a bohatství a s ní související ztrátu měřítka, neuzavřenost prostorů a schematickou kompozici. Dále - a to je neméně důležité - se ostře stavěl proti kosmopolitnímu charakteru vídeňské okružní třídy, příznačnému pro neorenesanci jako hlavnímu slohu Ringstrasse. Navrhoval potlačit ji úpravami střední části, vytvářejícími komplex monumentálních, a přitom nezaměnitelných veřejných prostranství kolem budov.

Názory Camilla Sitteho získávaly vzápětí velký ohlas a jeho teoretické principy byly dále rozváděny v množství se literatuře věnované stavbě měst i prakticky ve významných urbanistických akcích. Autor postupně získal široký okruh spolupracovníků a následovníků, soustřeďujících se zejména kolem jím založeného časopisu Der Städtebau a speciálního semináře pro stavbu měst na Vysoké škole technické v Berlíně, vydávající Städtebauliche Vorträge.

Teoretické zásady, k nimž dospíval, aplikoval Sitte v 90. letech a počátkem 20. století na řadě konkrétních urbanistických úkolů. Mnohé z nich řešily regulační problémy některých českých a moravských měst. /7/ Z nich má největší význam jeho projekční činnost v posledním desetiletí života na Ostravsku a v Olomouci. Na severní Moravu byl zřejmě přiveden svými přáteli, olomouckým rodákem, profesorem Rudolfem Eitelbergerem a svým obdivovatelem, hrabětem Hansem Wilczkem, majitelem části ostravského uhelného revíru, jemuž v roce 1883 postavil v rakouském Sierndorfu zámek.

V roce 1894 vydalo zemské místodržitelství na Moravě nové ustanovení stavebního řádu, nařizující moravským městům, aby si do desíti let pořídila regulační plány. Některá severomoravská města se vzápětí obrátila s žádostí o vypracování plánu na Sitteho.

Autor v témže roce zhotovil regulační plán jedné z částí ostravské průmyslové aglomerace, Přívozu, který byl téměř beze změn realizován v letech 1895 - 1900. /8/ K hlavní komunikační ose situoval centrální prostor náměstí s kostelem, farou a radnicí /které byly postaveny podle jeho projektu/, dalšími veřejnými budovami a parkem. Optické uzavřené celku docílil zalomením ulic, vedením hlavních kompozičních os v úhlopříčkách a odstupňováním výškové hladiny zástavby. Základním modulem se mu stal čtverec, v jehož rámci domýšlel funkční i výtvarné vazby. Tento poměrně malý úkol názorně dokresluje autorovy teoretické principy a zásady.

V roce 1894 zpracoval Sitte regulační plán Olomouce, města, které připravovalo urbanizaci právě rušených pevnostních pozemků. /9/ Svou představu o budoucím stavebním vývoji vyjádřil v předloženém návrhu a popularizoval a objasňoval ji v přednáškách. Stavební aktivita měla být soustředěna vně historického jádra, s novým komunikačním systémem, jehož kostrou se stalo pět radiálních tříd na území původních bran, propojených motivem okružní třídy. Do historického jádra - k velké nelibosti městské rady /jsme v období nejintenzivnějších asanací/ - zasáhl minimálně. K starému organismu připojoval celky - domýšlené do detailů - které jej nehodlaly potlačit, nýbrž doplnit a rozvinout. Většina projektovaných ulic je opticky uzavřena a využívá průhledů a perspektiv, centry nových čtvrtí se měla stát prostranství s veřejnými, většinou sakrálními stavbami.

Také v tomto díle se zřetelně projevila autorova koncepce, s níž nedlouho předtím veřejně vystoupil a v níž je zejména markantní snaha o komplexní a organické pojetí zástavby, jejíž nová část je řešena neopakovatelně, s absolutním popřením dobové šablonovitosti, a přitom efektivně a racionálně. V tomto projektu velmi zřetelně vystupuje i specifikum pozdního historismu, který z idealizované minulosti přebírá ne již hotové prvky, ale spíše ideu města pro člověka. Camillo Sitte zde vytvořil reálný podklad pro vývoj města rozvíjejícího se bez většího průmyslu, se správnými funkcemi a velkým cenným historickým jádrem. Konečně v olomouckém projektu je možné vysledovat některé prvky, jimiž v rámci programu kritiky vídeňské Ringstrasse řeší prakticky problematiku okružní třídy.

Vedle několika nerealizovaných regulačních návrhů na Ostravsku stojí pak vrcholné Sitteho dílo, jeho poslední práce, jen z malé části provedený zastavovací plán Ostravy - Mariánských Hor

z roku 1903. /10/ Nebylo zřejmě náhodou, že se autor léta zabýval regulačními problémy ostravské aglomerace, v níž v jeho době žilo přes 100 000 obyvatel a která od poloviny 19. století procházela bouřlivým průmyslovým, populačním i stavebním rozvojem. Sitteho estetika se zde setkávala se zcela novou a přitom pro dobový i budoucí vývoj tak charakteristickou problematikou, jíž se ovšem většina soudobých umělců nezabývala. V projektu Mariánských Hor je zřetelná především zřejmá souvislost s hnutím zahradních měst v Anglii, příznačná snahou o malebnost, a přitom funkční domyšlenost a opět především obyvatelnost v dnešním slova smyslu. Neméně zřetelně zde ovšem vrcholí praktická aplikace předchozích teoretických poznatků.

Sitte zde provádí striktní rozdělení ploch podle účelu. Hlavní veřejné budovy situuje jako určující motivy specificky odlišených veřejných prostranství. Větší počet těchto malých náměstí s kašnami, mariánským sloupem a pomníky má vést podle autora k "pěstování místního patriotismu", v dnešní terminologii k aktivnímu vztahu k bydlišti. Pozornost věnuje i vnitroblokům a jejich ozelenění, vzájemnému poměru nájemních a rodinných domů a detailnímu programu veřejné zeleně. Organický charakter zastavění Mariánských Hor měl být dán i respektováním původního trasování komunikační sítě, z níž vyčleňuje z hlediska frekvence hlavní a vedlejší ulice.

Podobné principy se objevují i v regulačním plánu Hrušova, rovněž ostravského předměstí, který - zřejmě i za otcovy částečné spoluúčasti - zpracoval Sitteho syn Siegfried. /11/ Rovněž zde byla jedním z určujících a respektovaných momentů původní rozptýlená zástavba, jíž se přizpůsobilo trasování komunikační sítě. Shodný je i motiv kostelního náměstí a vůbec soustavy menších prostranství, doplňovaných plastickými díly, i pozornost, věnovaná vnitřkům domovních bloků. Sitteho souputníci a žáci měli možnost uplatnit se na našem území především v soutěži na regulační plán Brna v roce 1901 - 1902. /12/

Camillo Sitte ve svém teoretickém i praktickém díle dokázal odpovědět na jeden ze základních dobových problémů a jeho řešením neobyčejně posunul vývoj svého oboru dopředu. Jeho dílo je charakteristickým a vrcholným článkem období takzvaného pozdního historismu v architektuře, jehož principy ve svých vrcholných pracích překonává, tak, jako na počátku své veřejné činnosti teoreticky překonal zásady vídeňské okružní třídy, stylu podstatné části epochy historismu 19. století. Čerpal z minulosti nikoliv

již přejatou konkrétní formu, ale životný obsah a to, co je v ní živoucího, hodlal zachovat budoucnosti. Vedle progresivních tendencí však dílo Camilla Sitteho vyjadřuje i protikladnost své doby. Adekvátně odpovědělo na dobový myšlenkový odvrát od původně nekomplikovaných realistických a pozitivistických premis společnosti liberalistického období vývoje kapitalismu. V jeho tvorbě zřetelně vystupují noromantizující, až k individualistickému mysticismu a voluntarismu směřující tendence. /13/ Zdůrazňováním specifičnosti jednotlivých kulturních enkláv a jejich mytizací jeho dílo umělecky koresponduje se vzrůstající se vlnou nacionalismu ve střední Evropě. Proti převažující anonymitě dosavadního šablonovitého přístupu k rozvoji a přestavbě měst je základním přínosem Camilla Sitteho právě položení důrazu na jedinečnost místa a pokus o komplexní vyjádření a umocnění jeho genia loci. Nezanedbatelná není ani stránka promyšleného vědeckého přístupu k urbanistickému úkolu. Progresivní zůstává především jeho snaha, doplňující paralelní secesní hnutí o vytvoření dobově svébytného, syntetického a uměním korunovaného slohu.

Proč jsem zvolil toto téma pro sympóziu? Chtěl jsem připomenout především dvě otázky, které považuji v řešení problematiky historismu v českém umění za nikoliv nepodstatné. Především poukázat na dílo osobnosti, která ve své době pochopila životné i mrtvé stránky historismu a svébytně - nikoliv již mechanicky - interpretovala, dovršovala a zároveň programově překonávala tyto principy. Na Sitteho tvorbě - teoretické i praktické - však můžeme zároveň sledovat, jak původně jednoznačné a nekomplikované zásady nabývají s dozráváním konce epochy historismu na složitosti a nejednoznačnosti a jak jsou zde z hlediska interpretace progresivní momenty provázeny zčásti i retardačním myšlenkovým pozadím. Druhá otázka souvisí s první. Českou architekturu druhé poloviny 19. století nedoplňuje adekvátně vyspělé urbanistické myšlení. Přesto naše země tím, že poskytly prostor pro rozvinutí a zčásti i realizaci Sitteho průkopnických myšlenek, vstoupily rázem do kontextu nejvyspělejších soudobých proudů. Není tak důležité, že Sitte nebyl Čech /ačkoliv jeho otec se narodil v severních Čechách/, tak jako například není příliš důležité, že Adolf Loos byl brněnský Němec nebo Josip Plečnik Jihoslovan. České země byly i tehdy, v předvečer otvírání oken do Evropy, plnoprávnou a vyspělou součástí středoevropského kulturního okruhu mimo jiné i proto, že jako tolikrát předtím znovu umožňovaly realizace podnětů zvenčí s velkým myšlenkovým i uměleckým dosahem.

- /1/ U nás se její ohlas vzápětí ve skromnější míře projevil v Brně, kde byla podle projektu vítěze z vídeňské soutěže L. von Förstera a místního J. Lorenze projektována a posléze i realizována okružní třída na místě rušených hradeb a pevnostního předpolí.
- /2/ Důležitým mezníkem v našich zemích bylo vyhlášení asanačního zákona v roce 1880, podle něhož byly novostavby na místech zbořených domů při změně stavební čáry výrazně daňově zvýhodněny. Zákon byl aplikován zejména v Praze /od roku 1893/ a v Brně /od roku 1895/; jeho důsledky jsou dostatečně známé.
- /3/ U nás se jeho ohlasy projeví zejména po první světové válce, výjimečně /zvláště v pracích J. Kotěry/ již v desátých letech.
- /4/ Řešení, reprezentované zde Burnhamem, se u nás objevilo zejména v pracích A. Balšánka pro Prahu, nesených duchem francouzského klasicizujícího monumentalismu, inspirovaného i pozdní římsou antikou a zřejmě i příkladem F. Ohmanna.
- /5/ Camillo Sitte se narodil 17. 4. 1843 ve Vídni. Po středoškolských gymnaziálních studiích pokračoval na Vysoké škole technické ve Vídni v ateliéru H. von Ferstela. Vedle toho studoval dějiny umění a archeologii u R. Eitelbergera a několik semestrů anatomie na univerzitě. V roce 1875 se stal ředitelem Státní uměleckoprůmyslové školy v Salcburku, roku 1879 členem Ústřední komise pro výzkum a zachování stavebních památek a v roce 1883 ředitelem Státní uměleckoprůmyslové školy ve Vídni. Zemřel 11. 11. 1903. V jeho díle zčásti pokračoval syn Siegfried. Srv. podrobněji: G. R. Collins - Chr. C. Collins, Camillo Sitte and the Birth of Modern City Planning, London 1965, kde je uvedena i další literatura.
- /6/ Jen na okraj: dalším významným, i když v tomto ohledu mnohem méně programovým kritikem Ringstrasse byl v té době i Adolf Loos. Proslulý je zejména jeho výrok: "Když jdu po Ringu, mám vždy dojem, jako by zde chtěl nějaký moderní Potěmkin všem vnutit myšlenku, že je Vídeň městem samých vznešených lidí."
- /7/ Zvl. Brno, Teplice v Čechách, Liberec, Těšín, Moravská a Polská Ostrava, Přívoz, Olomouc a Mariánské Hory, zčásti i Hrušov.

- /8/ Srv.: Der Architekt, Wien, Jg. I., 1895, str. 33 - 35, tab. 50 - 52. A. Prokop, Die Markgrafschaft Mähren in kunsthistorischer Beziehung, IV, Wien 1904, str. 1348. G.R. Collins - Ch. C. Collins, c. d., str. 113. D. Riedl - M. Jašek, Památkové vyhodnocení a urbanistické teze přestavby a dostavby centrální části čtvrti Ostrava - Přívoz, rkp., Brno 1969. Československý architekt, Praha, 1971, č. 8, str. 2.
- /9/ Srv.: Der Statistischen Jahrbücher der königlichen Hauptstadt Olmütz, IV. Bd., Olmütz 1905, str. 626. Der Städtebau, Berlin, Jg. I., 1904, str. 7. J. Stübben, De Städtebau. Handbuch der Architektur, Leipzig 1907, tab. 589. Stavba měst a obcí venkovských, Praha, 1928, str. 29, příl. III. Z. Gardavský, Historické jádro města Olomouce a jeho problematika, Olomouc 1969, s. XX, obr. 8. P. Zatloukal, Práce Camilla Sitteho v Olomouci, Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1979, Olomouc 1980, str. 28 - 39. Sitte zasáhl v Olomouci i v oblasti památkové péče, když zachránil před zbořením pevnostní Terežskou bránu, a zčásti i tím, když umístil na hlavní historické náměstí pomník císaře Františka Josefa I.
- /10/ Srv.: Der Städtebau, Berlin, roč. I., 1904, str. 141 - 145, tab. 73 - 76. J. Stübben, c. d., tab. 480, 508 a 619. K. Frič, Město Moravská Ostrava a jeho stavební vývoj, Technická práce na Ostravsku, Moravská Ostrava 1926, str. 597, obr. 16. G. Givannoni, Vecchie città ed edilizia nuova, Torino 1931, str. 121. G. R. Collins - Ch. C. Collins, c. d. str. 113, příl. J. Hrůza, Slovník soudobého urbanismu, Praha 1977, str. 244.
- /11/ Srv.: Der Städtebau, Berlin, Jg. II., 1905, str. 63 a 64, tab. 37.
- /12/ Soutěž byla vyhlášena pro rakouské architekty a inženýry německé národnosti. Z došlých třinácti projektů získal 1. cenu návrh E. Fassbendera, 2. cenu návrh K. Mayredera a H. Goldemunda, první 3. cenu J. Stübben a druhou 3. cenu K. Henrici.
- /13/ Sitte byl mimo jiné od počátku 80. let přítelem Richarda Wagnera.